

Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik.

ARTUR ATTMAN: Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik. Lund 1944.

I svensk historieforskning är Ingvar Andersson den förste som klart påvisat den roll strävandena att behärska den ryska handeln spelat för Sveriges ingripande i striderna om den sönderfallande baltiska ordensstaten¹. Detta problem om den ryska handeln har docenten Attman tagit upp i sin gradualavhandling och där insatt i ett större sammanhang, hela det senare 1500-talets baltiska politik. I denna politik voro huvudintressenterna förutom Ryssland självt dels de stater, som behärskade eller kommo att behärska utförselvägarna för de ryska varorna, Sverige, Polen och Danmark, dels de egentliga handelsmakterna, England och Holland samt hansestäderna. Det blir till följd härav en mångfald varandra korsande intressen som i avhandlingen måste följas och utredas. Uppgiften har därför varit av en betydande svårighetsgrad och icke minst krävt en stor beläsenhet i den omfattande litteraturen rörande tidens baltiska historia.

I avhandlingens första huvudavsnitt »Den ryska marknaden» redogör förf. för den ryska marknadens struktur, dess varor och produktionsområden, handelsvägar och handelsområden samt till sist i ett mera fristående parti för handelsbalansen på denna ryska marknad.

De ryska exportvarorna utgjordes främst av lin, hampa, vax, talg, hudar och pälsverk. Åtskilliga av dessa varor voro mycket begärliga i Västeuropa och betingade där höga priser. I utbyte erhöles ryssarna huvudsakligen kläde och andra västeuropeiska industrivaror samt ädelmetall. Dessa förhållanden klarläggas genom en undersökning av handeln över de baltiska hamnarna, d. v. s. Viborg, Narva, Reval, Riga, Königsberg och Danzig samt vidare över Arkangelsk och landvägen till Mellan-europa. Därjämte fastställer förf. handelsområdena för de olika

¹ I. Andersson: Erik XIV:s engelska underhandlingar. Skrifter utg. av Vetenskaps-Societeten i Lund 17.

städerna, och i en rad tabeller och diagram, grundade på baltiska tullängder och Öresundstullräkenskaperna, kan han statistiskt belysa sammansättningen av deras export. Det visar sig, att de ryska varorna spela en dominerande roll för nästan alla dessa hamnar, men också att det i denna export inträder förskjutningar i olika hamnar och under olika tidsperioder, förskjutningar som ha bestämda politiska orsaker.

Bakom förf:s utredning av den ryska marknadens struktur ligger ett omfattande, till största delen tidigare ej utnyttjat räkenskapsmaterial, som han framdragit ur Kammararkivet och olika baltiska arkiv. Det är främst detta nya material, som gjort det möjligt för honom att så grundligt utreda och statistiskt belysa de ekonomiska faktorer, på vilka han sedan grundar sin framställning. Det första avsnittet har härigenom blivit en avhandling för mer ett betydande egenvärde. Detta så mycket mera som förf. kommer in på en del problem av mycket stort intresse, problem som rec. här skall taga upp till diskussion. Först emellertid en del frågor i samband med de ryska produktions- och handelsområdena¹.

Produktionsområdena för olika ryska varor har förf. klarlagt med hjälp av uppgifter i samtida resebeskrivningar och dylika källor (Kap. I). På grundval härav ha produktionskartorna

¹ I avsnittet om Revels handelsområde har förf. insatt några tabeller (s. 32 f.), som belysa sammansättningen av Revels export 1586, 1587, 1600 samt några av åren 1620—70. De visa enligt förf. »vilken dominerande roll det estländska och livländska upplandet spelade för Reval under alla de undersökta perioderna. De ryska transitovarorna voro av underordnad betydelse» (s. 33). Enligt tabellerna utgöra dock de ryska varorna sammanlagt 1586 45,8 % av exporten, 1600 högst 46,1 lägst 37,1 % och ännu 1620—29 mellan 30,7 och 43 %. Detta höga procenttal går dåligt ihop med förf:s uttalanden. Tabellerna äro tydligen närmast avsedda att illustrera den handelsomläggning, som blev följderna av Narvas öppnande som rysk stapel 1559, vilken förf. efter Mickwitz karakteriserar sålunda: »Från att ha varit en viktig transitohamn för den ryska marknaden under medeltiden och tiden fram till 1558 sjönk Reval därefter ned till att väsentligen bli endast en lokalhamn med huvudsaklig utförsel av spannmål från Estland och Nordlivland» (s. 33 f.). Tabellerna härröra emellertid från 1580-talet och tiden därefter, då Narva var i svensk hand och den ryska stapeln åter till viss grad hade förlagts till Reval. En jämförelse med bilagorna 7 och 8 visar, att exporten genom Öresund av ryska varor från Narva befinner sig i ständig och kraftig stegring alltifrån 1580-talets början. Som illustrationsmaterial till Mickwitz' tes om Revels nedsjunkande till lokalhamn äro de alltså illa lämpade.

i slutet av boken uppgjorts. Endast områden med belägg i litteraturen ha inlagts på kartorna, och gränserna äro enligt förf. rätt ungefärliga (s. 13). Kartorna kunna därför naturligtvis ej ge en riktig bild av de verkliga produktionsområdena; för att få en sådan måste man jämföra med de moderna produktionskartor förf. åberopar och med deras hjälp söka fylla i luckorna¹. Kartornas i vissa fall något egendomliga utseende beror emellertid inte endast på att förf. måst följa denna princip utan också på att han i en del fall inte gjort det. Flera — av honom själv återgivna — käll- och litteraturuppgifter ha icke utnyttjats. Detta gäller särskilt produktionsområdena i det egentliga Balticum, som ej kommit till sin rätt på kartorna², vilket icke är utan betydelse för förf:s senare framställning.

Det är nämligen så att de s. k. ryska varorna även produceras utanför det egentliga Ryssland. Härom skriver förf.: »Lin, hampa, talg, vax, hudar och skinn kommo ej blott från det egentliga Ryssland utan även till en del från de angränsande områdena Livland och Litauen» (s. 4). Som nyss framhållits, äro

¹ I vissa fall kunde nog förf. gjort detta själv och med olika streckning markerat de supplerade områdena. Så hade t. ex. tomrummen runt Tver och Rjazan på kartan över hudar och pälsverk kunnat ifyllas; en jämförelse med talgkartan visar, att där producerades talg och i så fall givetvis också hudar.

² Enligt källbelägen för *lin* (s. 8 f.) har Kiechel sett linodling i Estland och Livland. Estland saknas dock på kartan, liksom en stor del av Livland. Förf. talar själv i annat sammanhang om det estländska och livländska linet (s. 31 f.). Vidare uppger Zincke 1744, att lin i stor utsträckning odlas i Livland, Kurland och Litauen (s. 8 f.). För år 1699 kan Dunsdorfs meddela siffror för linexporten från bl. a. Kurland (E. Dunsdorfs: Der Aussenhandel Rigas im 17. Jahrhundert, Conventus primus historicorum Balti corum Rigae 1937, s. 464). Under dessa omständigheter hade det funnits skäl att låta linets västgräns gå fram till Östersjön och förbinda den preussiska produktionsön med det övriga området.

Carew har uppgifter om att *hampa, talg och vax* kom från Livland (s. 9 ff.). Det är dock mycket litet eller ingenting alls av Livland som kommit med på dessa kartor. Carew talar också om *hudar* från Livland (s. 12). Så även i de revalska handelsböckerna (s. 30). Livland saknas emellertid nästan helt på denna karta.

Enligt av förf. återgivna uppgifter i de revalska handelsböckerna (s. 29) producerades *talg* i Estland, vilket ej alls framgår av kartan.

Enligt Starovolski odlades lin och *hampa* i Vitryssland (s. 8 f.). På linkartan har — väl på grund härav — minskområdet kommit med men ej på kartan över hampa.

emellertid de icke-ryska produktionsområdena för dessa varor mera vidsträckta än detta uttalande och förf:s kartor synas ge vid handen. De omfatta Litauen, Vitryssland och de baltisk-preussiska provinserna. Nästan hela detta område tillhörde det polska riket¹. »Den ryska marknaden» kommer följaktligen i varu- och produktionshänseende att bli liktydigt med både ryska och polska områden, vilket medför vissa svårigheter, när förf. i andra avsnitt av avhandlingen tar sikte på rent ryska förhållanden². Dessa svårigheter skulle till stor del ha undgåts, om förf. redan från början försökt göra en gränsdragning mellan ryskt och polskt. Sålunda borde i kapitlet om handelsområden klart utsägs, i vilka hamnar den ryska eller den polska exporten dominerade. Det senare måste ha varit fallet i Riga, Königsberg och Danzig³, vars uppland utgjordes av Düna-, Njemen- och Weichselområdena, d. v. s. de baltisk-preussiska provinserna, Litauen, Vitryssland och det egentliga Polen.

Det bör emellertid framhållas, att dessa påpekanden ej drabba något väsentligt i förf:s klagörande och väldokumenterade utredning av de ryska produktions- och handelsområdena (Kap. I o. IV) utan närmast ha betydelse för andra partier i avhandlingen.

I det andra kapitlet »Handelsvägar» undersöker förf. det ryska kommunikationssystemet under 15- och 1600-talen och

¹ I varje fall efter Stefan Batorys erövringar på 1570- och 80-talen.

² Detta bl. a. i avhandlingens andra del »Kampen om den ryska marknaden», där det nästan uteslutande gäller det egentliga Ryssland, och i kap. V (jfr. nedan s. 181 f.).

³ För Danzigs vidkommande är detta utan vidare klart, eftersom hela antalet ryska varor, var de än kommo ifrån, endast utgjorde en mindre del av stadens export (jfr. förf. s. 45). Beträffande Riga kan hänvisas till Dunsdorfs (a. a. s. 464 f.) och Jensch: Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert, s. 111 samt till förf:s eget uttalande härom (s. 38 f.). För Königsberg föreligg inga direkta uppgifter, men det förefaller otroligt, att icke exporten från Litauen och Vitryssland skulle dominerat.

Dessa förhållanden är förf. givetvis inte okunnig om men är här ej intresserad av någon gränsdragning mellan ryskt och polskt. Han konstaterar endast på tal om Rigas export av lin och hampa: »Tillförseln till Riga av dessa produkter kom till stor del från produktionsområden, som direkt eller indirekt voro beroende av förhållandena på den ryska marknaden» (s. 39), och i fråga om Danzig: »Sådana produkter som lin, hampa, talg, vax, hudar och skinn hämtade sålunda Danzig från sådana produktionsområden, där prisbildning och avsättning påverkades av ryska marknadsförhållanden» (s. 45).

sammanfattar i nästa kapitel »Den ryska marknadens enhet» sin undersökning sålunda: »1500-talets ryska kommunikationsleder möjliggjorde, att exportvarorna från de olika produktionsområdena kunde sändas antingen till ishavskusten eller — i vissa fall — landvägen till Mellaneuropa» (s. 18). Han visar sedan, hur man under 15- och 1600-talen diskuterade möjligheterna att leda den ryska handeln över olika vägar. Engelsmännen voro särskilt intresserade för ishavsvägen och gjorde flera försök att draga den ryska varuströmmen till Arkangelsk. Vid Östersjön kunde allt efter de politiska omständigheterna de ryska varorna dirigeras till olika hamnar, t. ex. Viborg eller Narva. Förf:s slutsats härav blir: »Det är således evident, att den ryska marknaden under 1500-talet ej utgjordes av isolerade produktions- och handelsområden utan att dessa områden stodo i förbindelse med varandra och att exportvarorna kunde dirigeras antingen till ishavs- eller östersjökusten eller i vissa fall landvägen till Mellaneuropa» (s. 22). Uppfattningen ställes i motsats till en av Bertil Boëthius uttalad mening, att det beträffande den ryska handeln »gällde två olika handelsvägar (ishavsvägen och östersjövägen) med skilda uppland, ej alternativa transportleder för en och samma varuström» (s. 22).

Förf. synes emellertid alltför mycket ha sett detta problem om den ryska marknadens enhet ur rent kommunikationsmässiga synpunkter. Vad som bevisas är egentligen endast, att det var möjligt att dirigera de ryska varorna åt olika håll. Men frågan är i vad mån det var ekonomiskt lönande att göra detta. Beträffande de olika baltiska hamnarna var en omdirigering utan tvivel ekonomiskt möjlig, de lågo alla ungefär lika väl till för de centrala ryska produktionsområdena. Men hur förhåller det sig med ishavsvägen, det problem som här och i förf:s senare framställning synes vara av störst intresse? Förf. anmärker själv: »Dock visa kartorna över produktionsområdena, att lin och hampa lämpligen fördes till östersjöhamnar, medan pälsverk, hudar och läder kommo från områden, för vilka ishavshamnarna voro de närmaste utskeppningsorterna» (s. 22). Ishavshandeln kan siffermässigt belysas först vid 1600-talets mitt, då pälsverk, hudar och läder dominera exporten, medan lin och hampa spela en ytterst underordnad roll (förf:s tabell s. 60). Lin och hampa måste alltså vid denna tid ha skeppats nästan enbart över östersjöhamnarna, trots att de då befunno sig i svensk hand och tull måste erläggas först i dessa hamnar och sedan i Öresund. Visar inte detta, att det i rätt hög grad är fråga om skilda uppland och att varuströmmarna ej som förf. vill hävda, allt efter omständigheterna kunde dirigeras än till ishavskusten, än till östersjöham-

narna? Eljest hade väl under 1600-talet dessa varor dirigerats till det ryska Arkangelsk. Öppnandet av ishavsvägen tycks alltså ej i någon större utsträckning ha gjort det möjligt att omdirigera varorna från det centrala Ryssland¹. Snarare har den haft betydelse för exploaterandet av de nordliga ryska produktionsområdena, vars varor — pälsverk, läder och hudar — tidigare måst gå över Östersjön, men nu funno en naturlig utförselväg över Arkangelsk (jfr. förf. s. 60).

Sista kapitlet i detta avsnitt »Handelsbalansen på den ryska marknaden» behandlar ett mycket viktigt problem: Rysslands handelsbalans med det övriga Europa. Förf. visar här kort sagt, att Ryssland under 15- och 1600-talen hade ett mycket stort exportöverskott, som likviderades genom ädelmetallimport. Problemet är på sätt och vis ställt av Christensen, som visat att värdet av de varor som utfördes genom Öresund är mer än dubbelt så stort som värdet av de införda². Någon slutgiltig förklaring härpå kan han ej ge, endast antyda några av de faktorer som kan ha utjämnat balansen, främst västeuropéernas köpmansvinst och fraktkostnader samt ädelmetallinförsel. Heckscher har här till anmärkt, att denna fråga ej kan avgöras i Öresund, där varuströmmarna endast passera, utan blott i bytesorterna, d. v. s. de baltiska hamnarna³. Det är här förf. satt in⁴. Med hjälp av det nya material han framdragit, främst baltiska tullängder, kan han visa, att handelsbalansen i de baltiska och preussiska städerna företer samma bild som den i Öresund, d. v. s. stora exportöverskott i västlig riktning. Dessa exportöverskott ha likviderats genom ädelmetallinförsel till Ryssland, vilket bl. a. framgår därav att när ädelmetallen i enstaka fall registreras i tullängderna, minskas exportöverskotten kraftigt. Även handeln med Ryssland över Arkangelsk och landvägen till Mellaneuropa visar enligt förf. samma tendens, ädelmetallinförsel till Ryssland. Genom en lång rad belägg från litteratur och källor kan han vidare styrka, att man vid handel med ryssarna ofta betalade med ädelmetall. Beläggen sträcka sig från 1000- till 1600-talet.

¹ De av förf. omnämnda engelska 1500-talsförsöken att leda varorna från det centrala Ryssland över Arkangelsk tycks alltså ha misslyckats, trots att just lin och hampa voro mycket begärliga i England (jfr. förf. s. 3).

² A. E. Christensen: Sundzollregister und Ostseehandel, *Conventus primus historicorum Balticorum Rigae*, 1937, s. 398 ff.

³ Heckscher: Öresundstullräkenskaperna och deras behandling, HT 1942, s. 173 f.

⁴ Det bör nämnas, att detta skett redan innan Heckscher givit denna anvisning.

Det är som synes en mycket elegant lösning förf. här presterar, en lösning som måste bli av stor betydelse för varje framtida forskning rörande östeuropeiska handelsproblem. Detta kapitel torde därför kunna betraktas som det mest betydelsefulla i avhandlingen och har faktiskt svällt ut till en avhandling för sig — själva ämnet utgör ju också stoff nog för en sådan. Lösningen rymmer emellertid en del diskutabla punkter, som i det följande närmare skola granskas. En viss utförlighet blir härvid av nöden men kan anses motiverad av ämnets stora betydelse.

Låt oss först ta upp frågan om handelsbalansen i Östersjön. Det statistiska materialet är här tullräkenskaper för Viborg 1558—59, Narva 1583—88, 95—98 och 1605—08, Sveriges samtliga baltiska hamnar 1640 samt Danzig 1641. Alla dessa hamnar visa ett exportöverskott på cirka 30 % av omslutningen. Vidare finns uppgifter om att i Riga och Königsberg exporten dominerat under 1600-talet.

Det är alltså endast 1640 och 41, som vi få siffror för ett större antal hamnar, under 1500-talet däremot blott för Viborg och Narva. Med hänsyn till de likartade marknadsförhållandena kan dock enligt förf. »med tämligen stor säkerhet den slutsatsen dragas, att det för 1500-talet förelegat ett stort ryskt exportöverskott för samtliga hamnar längs kuststräckan Viborg—Riga» (s. 98). Här kvarstår dock trots allt ett visst osäkerhetsmoment för 1500-talet.

En annan och allvarigare svårighet ligger i att exporten från Riga, Königsberg och Danzig, som nyss framhållits, till största delen kom från det polska riket och de baltisk-preussiska provinserna. Man har därför svårt att följa förf., när han på tal om tullräkenskaperna för Sveriges samtliga baltiska hamnar 1640 skriver: »Här är det för första gången möjligt att mäta de varuströmmar, som passerade till och från Ryssland över den gräns som markeras av kustlinjen från Riga till Nevas mynning» (s. 96). Enligt tabellen (s. 97) utgör Rigas export $\frac{4}{5}$ och dess import mer än $\frac{3}{4}$ av samtliga hamnars. Hur mycket av Rigas export som gäller Ryssland veta vi ej, endast att det troligen utgjort en mindre del vid sidan av den polska och lokala baltiska exporten. Man kan därför icke i detta sammanhang tala om varuströmmar till och från Ryssland, än mindre om att mäta dem. Samma svårighet att mäta den ryska handeln möter i Königsberg och Danzig. Och när man inte kan mäta den, kan man ej heller säga, vad slags handelsbalans den uppvisar.

Förf. likställer alltså här utan vidare Östeuropas baltiska handelsbalans med Rysslands. Så sker även i sammanfattningen (s. 105 ff.). Här talas först mycket riktigt om de balansberäk-

ningar, som uppgjorts för den östeuropeiska marknaden, i vilka då även ingå Riga och Danzig, samt vidare om exportöverskottet från Östeuropa. Icke desto mindre heter det till sist: »Detta ryska exportöverskott har till stor del likviderats genom ädelmetallinförsel till Ryssland» (s. 107). Det torde nog vara riktigt, att det i varje fall under 1600-talet föreligger ett östeuropeiskt exportöverskott i Östersjön. Men detta är icke utan vidare liktydigt med ett ryskt. Svårigheten här tycks förf. ej ha observerat, vartill utan tvivel bidragit den mångtydighet som i avhandlingen vidlåder begreppet den ryska marknaden.

Ännu en fråga bör upptagas i samband med den baltiska handelsbalansen. Enligt Heckschers av förf. återgivna uppfattning (s. 79) kan man ej göra upp någon balansberäkning för Öresund, eftersom det här endast är fråga om varuströmmar, som passera varandra utan att göras till föremål för handel. En balansberäkning måste grunda sig på priser på ett och samma ställe, d. v. s. bytesorten. Förf:s balansberäkningar för Narva, som ju är hans viktigaste material, det enda, som sträcker sig över en följd av år och det enda, där den egentliga rysshandeln verkligen dominerar, lider emellertid av den svagheten, att Narva som han klart påvisar, ej var någon bytesort. Alltsedan Narva 1581 blev svenskt, var det endast en transitohamn, där varuströmmarna till och från Ryssland passerade. Bytesorten var Pskov (jfr. förf. s. 84 o. 306).

Denna omständighet drar med sig två olägenheter. Först och främst kan man lika litet här som i Öresund vara säker på att de två varuströmmarna äro jämförbara. Förf. framhåller själv, att det är »sannolikt, att en del köpmän rest in till Ryssland (Pskov) över Pernau eller Riga och kommit tillbaka från Ryssland (Pskov) över Narva» (s. 92). Man kan alltså ej utgå ifrån att de köpmän, som foro från Pskov till Narva, verkligen rest dit samma väg. Det är därför ej heller säkert, att handelsbalansen i Narva är representativ för handeln på Ryssland — ett osäkerhetsmoment som förf. är på det klara med, men enligt rec:s mening ej tar tillräcklig hänsyn till.

Den andra olägenheten ligger i de priser, på vilka balansberäkningarna baseras. Det kan här inte vara fråga om priserna på bytesorten, som ju är Pskov. Enligt förf. grunda sig i stället tullängdernas värderingar på priserna i Narva, vilket utredes i exkurs 2. Beviset utgöres av en jämförelse mellan tullvärderingarna och grosshandelspriser i Narva (bil. 12—15). Beträffande de ryska varorna är överensstämmelsen rätt god, men för importvarorna är jämförelsematerialet väl magert — i varje fall för 1500-talet. Man skulle nog vilja ha säkrare belägg för att det

verkligen rör sig om priser på ett och samma ställe. I annat fall är en balansberäkning svår att göra.

Det hittills sagda har uteslutande gällt handelsbalansen i Östersjön. Här förefinnes tydligen ett stort östeuropeiskt exportöverskott, men för frågan om det även föreligger ett ryskt, är förf:s argumentering ej fullt tillfredsställande. Problemet bör emellertid ses i samband med motsvarande förhållanden i Arkangelsk och vid Rysslands landgräns till Mellaneuropa. På båda dessa vägar finner förf. samma handelsbalans, ett ryskt exportöverskott som likvideras med ädelmetall. Längs hela gränsen till det övriga Europa strömmar det således ädelmetall till Ryssland.

För Arkangelsk vidkommande torde detta vara riktigt, ehuru förf. i brist på statistiskt material här endast kan stödja sig på 15- och 1600-talsuppgifter om ädelmetallimport till Ryssland denna handelsväg.

Huvudvägen till Mellaneuropa går till Leipzig, vars mässor alltsedan 1500-talets början voro en viktig mötesplats för väst- och östeuropeiska köpmän. Om handelsbalansen i Leipzig skriver förf.: »Eftersom det ej finns bevarat material för någon import- eller exportstatistik för Leipzig, har man blott att hålla sig till allmänna uttalanden. I allmänhet hade östra och sydöstra Europa aktiv handelsbalans» (s. 101). Detta senare återgår på Netta, som emellertid anmärker, att det icke gäller Leipzig. Här kunde endast en del av östeuropéernas handelsinköp täckas med varor, resten måste betalas med pengar. »Die Orientalen (d. v. s. köpmän från östra och sydöstra Europa) kaufen in Leipzig zehn mal so viel als sie einbringen», heter det¹. Detta är alltså raka motsatsen till vad förf. hävdar.

Vänder man sig sedan till Hasses undersökning av leipzigmässorna och de mässrapporter han återger, visar det sig, att från mitten av 1700-talet och framåt — d. v. s. den tid vi ha dylikt material — så gott som varje år meddelas, att ryssar och polacker gjorde stora varuinköp med reda pengar och växlar eller på kredit². Under 1700-talet tycks alltså ädelmetallström-

¹ Gh. Netta: Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen, s. 86.

² 1763 konstateras, att de orientaliska folken alltid handlat på kredit eller med pengar. 1779 meddelas, att två ryssar förde med sig vardera 200000 rubel i pengar och växlar. 1788 var det penningbrist, bl. a. därför att ryssar och polacker ej som tidigare kommit med pengar utan holländska växlar. 1794 heter det: »die zur Messe anwesenden russischen Käufer, deren vornehmstes Zahlungsmittel, wie bekannt, allemal in Tratten auf Amsterdam besteht». Belägen kan mångfaldigas. E. Hasse: Geschichte der Leipziger

men vid Rysslands landgräns ha gått i motsatt riktning mot vad förf. vill göra gällande. Detta är i själva verket ganska naturligt, eftersom de ryska massvarorna föga lämpade sig för långa landtransporter.

Men detta gäller tills vidare endast 1700-talet. Med användande av förf:s tidigare argumentering skulle man kunna hävda, att med hänsyn till de likartade marknadsförhållandena torde så ha varit fallet också tidigare. Det finns emellertid även andra belägg härpå. Förf. har några uppgifter om myntinförsel till Arkangelsk 1671 och 72 (s. 100), som äro avsedda att illustrera hans tes om ädelmetallinförsel till Ryssland även denna väg. Men de visa också något annat. Bland de införda mynten befinner sig 1671 16000 rubel ryskt mynt och 1672 10000 rubel. Dessa måste någonstans ha förts ut ur Ryssland. Men var? Därom lämnar den citerade källan besked. Det är Kilburger, som i sin reseberättelse återger tullängderna från Arkangelsk och bredvid denna post 16000 rubel anmärker: »16000 Rubel russisch Geld, welches aus der Ukraine durch Pohlen nach Danzig gehet und meistentheils daselbst aufgewechselt wird»¹. Enligt Kilburger strömmar det alltså ut pengar ur Ryssland genom Ukraina och sedan landvägen genom Polen.

Det finns faktiskt ännu äldre belägg på samma företeelse. Enligt Kulischer klagas i ryska ukaser från 1600-talets början över att utlänningarna utföra det äldre bättre myntet; detta skulle i stället inlämnas till myntverket. Det utfärdas upprepade förbud mot att vid handel med utlänningar utbyta äldre mynt eller mynt överhuvud mot varor². Också detta tyder enligt rec:s mening på en penningström från Ryssland, som om förf:s tes beträffande Östersjön är riktig, väl har gått genom Mellaneuropa.

Dessa olika belägg — de enda som stå att få i det magra källmaterialet rörande denna handelsväg — peka otvetydigt på att vid den ryska handeln med Mellaneuropa ädelmetallen ej strömmat till utan från Ryssland.

Det återstår emellertid ännu ett problem i detta sammanhang, de ryska växlarna i Leipzig. Vid sidan av pengar var under 1700-talet växlar ryssarnas vanligaste betalningsmedel i Leipzig³. Dessa växlar voro oftast ställda på Holland. År 1780

Messen, Preisschriften der Fürstlich Jablonowskischen Gesellschaft zu Leipzig 25, s. 277 ff., 309 ff.

¹ Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von A. F. Büsching, III, s. 284.

² J. Kulischer: Russische Wirtschaftsgeschichte I, s. 373.

³ Jfr. ovan anförda ex. samt Hasse: a. a. s. 277 ff.

talas i en mässberättelse om stockningar i växelaffärerna. Detta berodde bl. a. på att ryssarna på grund av oron till sjöss¹ ej som tidigare kunnat sjövägen exportera sina varor och därmed täcka sina växlar på Holland². Man ser här sambandet mellan växlarna i Leipzig och den ryska varuexporten i Östersjön. Denna ryska östersjöhandel hade under 1700-talet samma tendens som den enligt förf. haft under 15- och 1600-talen, stora ryska exportöverskott³.

Man frågar sig här, om inte även under 15- och 1600-talen balansen i Östersjön utjämnades genom holländska växlar. Det bör i detta sammanhang erinras om att det främst var i handeln med holländarna, som det stora baltiska exportöverskottet uppstod⁴. Ha inte holländarna förutom med ädelmetall även betalt ryssarna med växlar? Förf. ger själv mera i förbigående ex. härpå: »Västeuropeiska köpmän, som bedrevo handel på den ryska marknaden, skaffade ofta medel till likvidering av sina affärer genom att i Danzig eller Riga draga växlar, som voro betalbara i Västeuropa» (s. 72 f.). Så var fallet med holländaren Isidor Dalz på 1570-talet, vars räkenskaper visa, »att Dalz endast i ringa utsträckning försålde västeuropeiska varor i Östeuropa men att han i stället genom utställande av i Antwerpen betalbara växlar och genom uppbärande av kontanta medel likviderade inköpen av östeuropeiska varor» (s. 73 f.).

Det egendomliga är, att fastän förf. tydligen har klart för sig, att växlar förekomma som betalningsmedel i Östersjön, glömmar han bort dem vid diskussionen om hur det östeuropeiska exportöverskottet utjämnades. Svårigheten här är den, att detta exportöverskott försvinner inte helt ens då den införda ädelmetallen några enstaka år registreras i Narvas tullängder. Full balans uppnås ej. Förf. förklarar detta så: »Ädelmetallinförseln kan emellertid ha varit större över andra baltiska hamnar än över Narva under den nämnda perioden, så att den återstående resten av exportöverskottet i synnerhet för de utländska köpmännen helt reducerats» (s. 113). Är inte förklaringen i stället den, att det är växlar som jämnat ut balansen? I tullängderna registreras ju inte växlar, och följaktligen kan man ej heller i dylika källor få någon uppfattning om deras betydelse.

¹ 1780 var de stora sjökrigens år.

² Hasse: a. a. s. 341.

³ Jfr. förf. s. 106, not 47.

⁴ Det är Christensen som framhållit detta (a. a. s. 399 f.), och han visar också, att i engelsmännens östersjöhandel 1565—1645 tvärtom uppstår ett exportöverskott.

På tal om Isidor Dalz' ovannämnda växeloperationer konstaterar förf.: »Växeloperationerna innebära i princip samma balansförhållande, som om Dalz till Östeuropa infört motsvarande mängd pengar» (s. 74). Detta kan i och för sig vara riktigt. Här borde emellertid ha ställts frågan, vad ryssarna använt dessa växlar till. Och det kan rätt gärna inte vara annat än till direkta eller indirekta varuinköp i Västeuropa, antingen dessa företagits över Östersjön eller — som troligare är — i Leipzig¹.

Handelsförhållandena i Leipzig ge alltså vissa hållpunkter för bedömandet av förf:s tes om den ryska handelsbalansen i Östersjön. Det statistiska materialet för denna fråga är, som ovan torde framgått, egentligen endast det, där den ryska handeln dominerar, d. v. s. narvaräkenskaperna 1583—1608 med deras nyss framhållna svagheter, vidare motsvarande räkenskaper för Viborg 1558—59 och siffrorna för den direkta rysshandeln i Viborg 1600 och 1603, Reval 1606—12 samt Riga 1677, 79 och 80². Förf:s övriga balansberäkningar för dessa och andra hamnar baseras däremot på ett handelsutbyte, vars ryska anpart ej kan fastställas, men i flertalet fall endast torde ha utgjort en mindre del vid sidan av hela handelsvolymen. Balansen för denna ryska anpart kan teoretiskt sett ha varit rakt motsatt den förf. får fram i Narva och Viborg, d. v. s. uppvisat ryska importöverskott³.

Det kvarstående statistiska materialet räcker ej enbart till för att uppbära tesen om det ryska exportöverskottet i Östersjön, även om dess samstämmighet starkt talar härför. Andra omständigheter peka emellertid i samma riktning. Först och främst de av förf. framdragna många samtida uttalandena om att vid handel med ryssarna alltid fordrades stora mängder ädelmetall. Vidare den ström av pengar och växlar, som enligt vad här visats, går från Ryssland till Leipzig. Detta förutsätter nämligen faktiskt ett ryskt exportöverskott i Östersjön — pengarna och växlarerna måste ju någonstans ha kommit in i Ryssland⁴.

Allt detta tillsammantaget talar för att det verkligen i Östersjön föreligger ett ryskt exportöverskott, som utjämnas med

¹ Jfr. Heckscher, som antar, att importöverskottet i Östersjön kan ha utjämnats genom växlar, som »i större eller mindre grad kommit till användning som betalning för varuimporten på någon annan väg än genom Öresund, t. ex. landvägen i sydlig eller östlig riktning». HT 1942, s. 175.

² För den direkta rysshandeln se förf. s. 101 ff.

³ Det föreligger faktiskt en viss sannolikhet för att så varit fallet i Danzig, där de långa landförbindelserna liksom i Leipzig kan ha försvårat rysk varuexport.

⁴ Ryssland självt saknade guld- och silvergruvor, jfr. förf. s. 63.

ädelmetall och även växlar. Dessa växlar och denna ädelmetall komma emellertid helt eller delvis¹ till användning för ryska varuinköp i Leipzig. När det gäller den ryska handelsbalansen i Östersjön — det för avhandlingen mest väsentliga problemet — torde alltså förf:s resultat få anses riktiga med de modifikationerna som ovan antytts. Och detta är resultat av stor betydelse, både för avhandlingens övriga partier och överhuvud icke minst för den omdiskuterade frågan om transitbalansen i Öresund. Vid sidan härav spelar det mindre roll, att förf. gått för långt då han förallmänligt sina resultat beträffande Östersjön till att gälla även Rysslands handelsbalans i övrigt². Uppgiften att teckna Rysslands hela handelsbalans är i och för sig av mycket stort intresse men hade nog krävt sin särskilda undersökning. Man vill gärna hoppas, att förf. måtte få tillfälle att återkomma till denna fråga.

Efter att i avhandlingens första del ha lagt en säker grund genom sin utredning av de ekonomiska faktorerna, övergår förf. i dess andra till att skildra »Kampen om den ryska marknaden». Denna kamp är enligt honom en mycket betydelsefull faktor i striderna om den baltiska ordensstaten. Bakom de territoriella konflikterna ligger en klar och medveten strävan från de intresserade parternas sida att komma i besittning av kommunikationslederna till den ryska marknaden.

Dessa parter hade, som förf. klart visar, varandra högst motsatta intressen. Den ryska politiken dominerades av strävan att vid Östersjön och Vita havet komma i direkt kontakt med Hansan och de västeuropeiska handelsmakterna. Vid 1550-talets början upptogo engelsmännen ishavssegelatsen, 1558 erövrade ryssarna Narva och erhöilo därigenom en länge eftertraktad

---

¹ Omfånget av den ryska leipzighandelns kan i avsaknad på statistiskt material ej fastställas.

² Dessa förhållanden nödvändiggöra även vissa justeringar i förf:s sista avsnitt i detta kapitel »Ädelmetallens användning i Ryssland» (s. 114 ff.). Förf. har här tydligen stått inför nödvändigheten att på något sätt förklara, vart all den till Ryssland införda ädelmetallen tar vägen. Enligt honom skulle den inom Ryssland dels ha använts som betalningsmedel, dels tesaullerats och dels slutligen strömmat till Persien. Hela detta avsnitt är emellertid litet väl skissat. Förutom det att ädelmetallen som ovan påvisats strömmar ut till Mellaneuropa, finns det två okända faktorer, som gör det omöjligt att s. a. s. sluta Rysslands hela handelsbalans. Det är handelsvägarna till Kina och Balkanhalvön. På båda har handel bedrivits, om deras balans få vi ingenting veta.

hamn vid Östersjön. I lika hög grad som ryssarna hade England och Holland intresse av direkta handelsförbindelser. Detta gäller även hansestäderna med undantag för ishavsseglatsen, som de av naturliga skäl sågo med oblida ögon.

Tidigare hade hanseaterna liksom alla andra måst bedriva sin rysshandel under förmedling av de baltisk-preussiska städerna Reval, Riga, Königsberg och Danzig. Dessa voro också de som förlorade mest på Rysslands framträngande till havet, och det blev särskilt för Reval ett livsintresse att förhindra narvafarten. I detta syfte sökte staden svensk hjälp, vilket utgör en av förutsättningarna för den svenska aktionen i Estland. Även Polen fick genom annexionen av Livland och Kurland liknande intressen att bevaka i Balticum.

För både Sverige och Polen gällde det nu att utestänga Ryssland från i första hand Östersjön, för att sedan kunna leda rysshandeln över sina egna hamnar. På svenskt håll hyste man därtill utopiskt nog den förhoppningen, att landets eget borgerskap skulle kunna omhändertaga denna handel, vilket dess kapitalfattigdom dock omöjliggjorde. Ryssarna hade emellertid också möjlighet att vid Vita havet träda i direkt förbindelse med England och Holland. Förf. visar nu, hur den svenska politiken följdriktigt kom att inriktas även på denna handelsväg. Det är detta som ligger bakom de många till synes så meningslösa ishavskonflikterna. Här uppe kolliderade emellertid svenska intressen med danska, liksom de i Balticum sammanstött med polska.

Det är här icke möjligt att närmare gå in på hur förf. från sina utgångspunkter utreder och analyserar tidens baltiska politik, i så ovanligt hög grad fylld av varandra korsande intressen. Det är mycket som först mot bakgrund av kampen om den ryska marknaden ter sig fullt förståeligt. Man vill särskilt framhålla den klarläggande och välgjorda analysen av de varandra oförenliga svenska och polska intressena i Balticum. Motsättningarna här visade sig i längden starkare än både den dynastiska alliansen och den gemensamma fiendskapen till Ryssland.

Givetvis är det en del att anföra mot denna avhandlingens andra huvuddel. Annat vore ej möjligt, när framställningen spänner över en så lång följd av år och har så invecklade sammanhang att utreda. Som allmän anmärkning skulle man vilja framhålla, att denna del i vissa avsnitt ej är tillräckligt genomarbetad, utan står stoffet alltför nära, framställningen antar ibland en något väl kronologisk karaktär. Detta gäller särskilt skildringen av Johan III:s baltiska politik under 1570- och början av 1580-talen, som i likhet med en del andra partier i denna del kunde ha nedskurits något. Man hade i stället önskat en mera energisk

analys av de många viktiga problem förf. kommer in på. Med en påfallande försiktighet undviker förf. ofta de kombinationer han kunde och borde ha gjort. Rec. avstår från att här exemplifiera, då dessa frågor komma att behandlas i annan recension.

I enskildheter kunde ytterligare något vara att tillägga. Som tidigare framhållits, torde förf. överskattat möjligheten att omdirigera den ryska handeln till Arkangelsk, vilket också inverkat på behandlingen av motsvarande partier i avhandlingens politiska del (Kap. XIX och XX). Nedgången i narvatrafiken sedan Narva 1581 blivit svenskt, förklaras sålunda med att denna handel till stor del kom att omdirigeras till Ishavet (s. 418). Påståendet är alltför kategoriskt och kan knappast styrkas av förf.

Rec. kan ej heller finna förf:s framställning av den svenska viborgpolitiken fullt tillfredsställande¹. År 1558 hade tsaren på grund av det nyss utbrutna kriget med ordensstaten förlagt den ryska stapeln till Viborg, där nu en mycket livlig handel uppstod. Redan nästa år flyttades emellertid rysshandeln till det av rysarna 1558 erövrade Narva, vilket enligt förf. föranleddes av tullhöjningar och andra restriktioner i Viborg (s. 147 o. 152). Dessa svenska åtgärder kan dock knappast ha haft någon inverkan härvidlag, eftersom tsaren väl hela tiden måste avsett, att så snart som möjligt förlägga stapeln för den ryska handeln till sin egen stad Narva. Tanken att han efter att äntligen ha fått fast fot vid Östersjön fortfarande skulle dirigera sina köpmän till Viborg är rätt orimlig.

Målsmannen för den svenska viborgpolitiken var Gustav Vasa själv, detta i motsättning till ståthållaren i staden, Klas Kristersson Horn, som på allt sätt sökte befrämja utlänningarnas handel. Gustav Vasas åtgärder härvidlag ha av Ingvar Andersson bedömts rätt ogynnsamt och delvis förklarats som utslag av den åldrande monarkens misstänksamhet och ombytthet². Förf. synes ansluta sig till denna uppfattning, även om han undviker direkta omdömen. Frågan är dock, om ej Gustav Vasa när allt kommer omkring visade större ekonomisk klarsyn än sina söner, som fortsatte Klas Kristerssons politik. Han insåg rätt snart, att rysshandeln på grund av det svenska borgerskapets kapitalfattigdom endast kom utlänningarna till godo³. Svenska kronans enda vinst blev därför tullen, och om inte den kunde höjas, gavs ingen ersättning för de dryga kostnaderna för konvojering

¹ Anmärkningen tidigare framförd i fakultetsopponentens opposition.

² I. Andersson: a. a. s. 113 f.

³ Jfr. förf. s. 149. I. Andersson framhåller i detta sammanhang, att Gustav Vasas uppfattning »visar en viss konsekvens» (a. a. s. 113).

och annat. Dessutom riskerade man »farlighet och besvärning». Detta senare blev också följderna av sönerns narvapolitik, de ådrogo sig som Erik sade sig befara »alle mandz owenskap och fiendskap» (förf. s. 176). Utmärkande för Eriks och Johans många planer på den ryska handeln och — vad Johan beträffar — fälttågsplaner mot ryssarna är ofta den bristande överensstämmelsen mellan medel och målsättning. Det blev också rätt litet som vanns med alla de stora och dyrbara företagen. Planen på Sverige som förmedlare av varuutbytet mellan Ryssland och västmakterna — vilket för Erik och Johan tycks ha varit slutmålet — strandade och hade under alla omständigheter måst stranda på det svenska borgerskapets kapitalfattigdom.

Man hade önskat, att förf. något mera hade accentuerat denna synpunkt i sin skildring av de stolta svenska planerna på den ryska handeln. En annan sak är, att dessa planer utan minsta tvivel — som förf. hävdar — ha utgjort den främsta drivfjädern till de svenska aktionerna i Balticum under 1500-talet.

Detta är endast några randanteckningar till förf:s skildring av kampen om den ryska marknaden. De få inte bortskymma det väsentliga, att vi här få det senare 1500-talets baltiska politik skildrad ifrån en klar och — som det visar sig — mycket fruktbar frågeställning och så att de politiska avgörandena ständigt sättas i relation till de ekonomiska faktorer, som förf. utrett i avhandlingens första del. Man vill gärna uttrycka den förhoppningen, att förf. så småningom fortsätter sin historiska framställning även efter 1595 och följer den kamp om den ryska marknaden, som man i ljuset av hans forskningar tycker sig spåra bakom Kalmarkriget och de svensk-rysk-polska motsättningarna vid 1600-talets början.

Det är en stor och svår uppgift förf. satt sig före i denna avhandling. Den kan knappast lösas utan att lämna utrymme för någon kritik, och sådan har också i det föregående riktats mot vissa avsnitt. Rec. har härvid ganska ingående uppehållit sig vid den viktiga frågan om handelsbalansen på den ryska marknaden. Detta därför att enligt hans mening förf:s framställning på en del punkter behöver modifieras och vidare utbyggas. Men också därför att man här får en god uppfattning av det för avhandlingen karakteristiska, den klara problemställningen, den grundliga bearbetningen av ett stort och svårtolkat material och den slutliga lösningen, som ger resultat av verkligt betydande och bestående värde.

Sven A. Nilsson.